

TİMURLULAR DEVRİNDE TARİHÇİLİK

FELIX TAUER (Prag)

Yazarın müsveddesinden Türkçeye çeviren: A. ATEŞ

Cengiz Han'ın müslüman ülkelerinde görünmesinden aşağı yukarı yüz altmış sene sonra, başka ordular Orta-Asya'dan İran'a doğru atıldı. Emîr Timur, Türk ve Moğul birliklerinin başında, yirmi yıldan ziyade, Ön-Asya'da Moğul istilâsının dehşetini yeniden uyandıran bir takım savaflara teşebbüs etmek üzere, ilk defa olarak, 1381'de Amu nehrini geçti. Fakat Aksak Fatih'in sebep olduğu zulüm ve yağmalara rağmen, onunla Cengiz Han arasında büyük bir fark vardı: Büyük Moğul hanının müşrik olmasına karşılık, Timur, çocukluğundan itibaren, mutaasıp bir şekilde olmayarak, sünnete bağlı bir müslüman idi. Her şeyden önce bir savaşçı olmakla beraber, kültür mevzularından bir dereceye kadar zevk alıyordu. Şark Türkçesini, Moğulcayı ve Farsçayı biliyordu ve bazan kendisinin nazarı hususlarında da üstad olduğu savaş sanatı ile hiç bir ilgisi olmayan şeyler ile de ilgileniyordu. Daha önceki bütün fatihler gibi, kendisi de İran harsının, bilhassa mimarî ve sanayi sanatlarının hayranı oldu; bu da onu, yüksek mekteplerde kabiliyetlerinden ve Semerkand, Şeh-sebz ve başka şehirlerde ihtişamlı binalar inşa ettirmek için meharetlerinden istifade etmek üzere, zaptettiği türlü memleketlerin ilim ve sanatçılarını Maverâ'ünnehr'e göç ettirmeğe sevketti.

Mânevî harsa gelince, dikkatini bilhassa çeken tarihçilik idi. Daha önceki bir kaç on yıl içinde İran tarihçiliği, Vaşşâf ve Mu'ın al-Dîn Yazdî'nin eserlerinde olduğu gibi, üslûp tumturaklılığının en yüksek derecesine çıkmıştı. Asker bir hükümdar, Arapça beyitleri, şiirleri ve yüksek üslûbun bütün inceliklerini anlayamadığından, bilâ-kis sâde, az tahsilli kimseler için de anlaşılması kolay bir hikâye tarzı arzu ediyordu. Diğer taraftan ne savaşçının sertliği, ne bir fatihin şiddeti Timur'u doğunun bütün hükümdarlarında mevcut olan bir temayülden, yani savaş başarılarının tebcil edilmesine karşı duyulan hararetle arzuya kapılmaktan alakoydu. Bu arzunun neticesidir ki, seferlerinde ödevleri önemli hâdiseleri kaydetmek olan İranlı ve Uygur bir miktar bilgin ve edip kimsenin beraber bulunmasına imkân

veriyordu. Bundan sonra tanınmış üslûpçular bu notlara beğenilebilir bir edebî şekil vermekle görevlendirilmişti. Bu çeşit bir çok çalışmalar türlü yerlerde anılmıştır, fakat maalesef hiç biri bize kadar gelmemiştir. Bu kitaplardan birini Semerkantlı bir âlim, Şafiyy al-Dîn Hütlanî Doğu Türkçesi ile yazmıştır. İhtimal Farsça yazmış olan ve hikâyesi hemen hemen Timur'un hayatının sonuna kadar devam eden *Cüş u hurûş* adlı bir diğzerinin yazarı 806=1403/1404'te Tiflis'te köprüden Kür ırmağına düşüp boğulan Şayh Maḥmūd Zangî 'Acam idi¹. Üçüncü eser *Târiḥ-i ḥānî* idi, fakat bunun yalnız adını biliyoruz². Hind seferlerinin bir çok rûznameleleri vardı; bunların biri bu sefere bizzat katılmış olan ve kitabını şehzâde Halil b. Emîr Emîrânşah'a ithaf eden Nâşir al-Dîn 'Omar adlı bir kimsenin eseri idi. Bu eserler hakkında daha fazla bir şey söylememiz kabil değildir, fakat zamanımıza kadar gelmiş olan ve ikisi de Timur'un emri ile yazılmış bulunan iki çalışmaya bakarak, bunların tarzları hakkında bir fikir edinebiliriz.

1398 ve 1399 yılları kışındaki Hindistan seferi küçük bir eserin, Giyâş al-Dîn 'Alî'nin, tarih sırası ile, günü gününe tesbit edilmiş bir rûzname olmak haysiyeti ile oldukça teferruatlı olan *Rûz-nâma-i ğaza-vât-i Hindistân*'ının mevzuunu teşkil eder. Bu rûznamenin kaynaklarından biri ihtimal yukarıda adı geçen Nâşir al-Dîn 'Omar'ın eseri idi. Rûznamenin evvelinde Timur'un hayatının daha önceki vak'aları, bilhassa Muzafferîler ile mücadeleleri hakkında toplu bir bakış vardır³.

İkincisinin müellifi aslen Tebriz'in tanınmış bir kenar mahallesi olan Şamb-i Ğazân'lı olan Mavlânâ Nizâm al-Dîn Şâmî'dir. 1393 ağustosunun sonunda, Timur Bağdad önünde görününce, Sultan Ahmed Celâ'irî tarafından terkedilmiş olan Nizâm al-Dîn fatihe saygılarını sunmak için gelen şehir sakinlerinin birincisi idi. Kendisi

¹ Bu kitaba oğlu Şayh Kûṭb al-Dîn bir zeyl yazdı. Bk. Şaraf al-Dîn-i Yazdî, *Zafar-nâma taşîḥ-i M. 'Abbâsî*, Tahran, 1336 ş., II, 379.

² Bk. W. Hinz, *Quellenstudien zur Geschichte der Timuriden* (ZDMG, XC, 1936, 358—361).

³ Bk. (C. A. Storey), *P (ersian) L (iterature)*, I, nr. 353. Bu eser 1915'te Petersburg'da L. A. Zimin tarafından, V. V. Bartold'un bir önsözü ile, basılmıştır (*Dnevnik' pohoda Timura v' Indiyu Giyas-ad-Dina Ali. S' prilozheniem' sootv'tstvuyuşçih' otrvykov iz' "Zafer'-name" Nizam-ad-Dina Şami*). A. A. Semenov'un Rusça tercümesi (*Dnevnik pohoda Timūra v Indiyu*) 1928'de, Moskva'da yayınlanmıştır. Bir yazması da Prof. Z. V. Toğan tarafından Tahran'da (Maclis, nr. 1385) bulunmuştur.

1400 yılı ekim ayının sonuna doğru Timur'a ikinci bir defa daha tesadüf etti. Hac farızasını yerine getirmek için Hicaz'a giderken, Nizâm al-Dîn Halep'te Memlûk idarecileri tarafından tevkif edilmiş ve sur kapısının karşısında kâin bir evin damı üzerinde bulunduğundan, şehrin Timur'un ordusu tarafından kuşatılmasının ve zaptedilmesinin şahidi olmuştur. Kendisi sonra Emîr Calâl al-İslâm tarafından Timur'a takdim edilmiş ve onun tarafından çok iyi bir şekilde karşılanmıştır. Bizzat kendi sözlerine ve Hâfîz-i Âbrû * ile Şaraf al-Dîn Yazdî'ye göre, bu zamanlarda Farsça zarif üslûpta mahir bir yazar olarak çok tanınmış idi. Şüphesiz bundan dolayı Timur, ihtimal 1401 ocak ayından 1402 martayına kadar Errân Karabağ'ında ikameti sırasında, onu yanına çağırıp, yüz okuyucudan biri, en fazla onu tarafından anlaşılabilen süslü bir dille değil de, sade, her kesin anlayabileceği bir üslûp ile, fetihlerinin tarihini yazmasını ondan istemişti. Timur buna sebep olarak, kendisinin savaşlarını o zamana kadar kimsenin tatmin edici bir şekilde hikâye etmemiş olduğunu söyledi. Nizâm al-Dîn bu ödevi üzerine almağı kabûl etti ve eseri mütebahhir bilginlerin zevkine dokunmadan, az tahsilli kimseler için anlaşılabilir olabilecek bir şekilde kaleme aldı. Bu zamandan itibaren ve ihtimal, hattâ Timur ile Halep'te karşılaşmasından beri, Nizâm al-Dîn fatihin maiyyetinde bulundu ve seferleri esnasında ona refakat etti. Böylece 1403'te Gürcü kalesi Bertvisi'nin muhasarasının şahidi oldu. Biraz sonra Baylakân kanalının açılmasına dair bir tarih söyledi. 12 nisan 1404 (1 şevval 806)'te, ramazan bayramı münasebeti ile, Timur'un huzurunda bir hutbe söyledi ve bu sırada Ağlık nehri sahillerinde Çay Bâlârûd denilen çayırılıkta bulunan fatihin ordugâhında bayram namazını kıldırdı. Aşağı yukarı bu zamanda veya ihtimal bir kaç hafta önce, tam Semerkand'e dönmeğe hazırlanmakta olan Timur'a eserini teslim etti. Timur aynı zamanda onun evine, galiba Tebriz'e dönmesine müsaade etti. Timur İran'ı terkederken, imparatorluğunun batı ülkelerine şehzade Ömer Bahadır'u vali tâyin etti ve bu münasebetle, Nizâm al-Dîn'in eserinin bir nüshasının bu şeh-

* Bu büyük müverrihin adı, daha doğrusu lakabı, daimâ Hâfîz-i Âbrû şeklinde okunmaktadır. Fakat bu terkinin hiç bir manası olmadığı gibi, her hangi bir izahı da yapılmış değildir. Bundan dolayı, Arap yazısının hususiyetleri göz önünde bulundurularak, bu lakabı Hâfîz-i Âbrû ("yüz suyunu, haysiyetini koruyan") şeklinde okumak gerektiği kanaatindeyiz. Aynı sebeple burada bu lakap her yerde Hâfîz-i Âbrû şeklinde kaydedilmiştir (Çeviren).

zadeye gönderilmesini emretti. *Zafar-nāma* adı bu esere Timur'a takdim edildiği zaman, ihtimal bizzat fatih tarafından verilmiştir. Gerçekten Timur'a takdim edilmiş ilk yazılışında bu ad yoktur, bu ad ilk defa olarak, şehzade Ömer Bahadur'a tahsis edilen ikinci yazılışında görülmektedir. İkinci yazılıшта, bilhassa üslûp hususiyetlerinde çok az önemli bazı değiştirmeler yapan müellif, girişine bir ilâve (*Zayl*) eklemiştir ki, burada şehzadeyi medheder ve bu yazılışın menşei hakkında teferruat verir. Eser yine şehzadenin medhini ihtiva eden bir hatime ile sona erer. Öyle görünüyor ki, Timur'un Semerkand'e dönmesinden sonra, Nizâm al-Dîn Şâmî bu şehzadenin maiyetine dahil idi. 814 (= 1411/1412)'de Hâfîz-i Âbrû'nun bir kaydına nazaran, o ölmüş bulunuyordu. Nizâm al-Dîn Şâmî'nin kitabının yazmaları nâdirdir. Şehzade Ömer Bahadur'a mahsus yazılış yalnız British Museum kütüphanesinin noksan bir el yazmasında muhafaza edilmiştir; bizzat Timur'a mahsus olan yazılış Hâfîz-i Âbrû *Macmû'a*'sına almış ve *Zubdat al-tavârih*'in ilk yarısında da, bazı düzeltme ve ilâveler ile, bundan istifade etmiştir. İstanbul ve Londra el yazmalarına dayanarak, tarafımdan hazırlanmış olan ve şerh kısmında bazı düzeltmeleri ve eklemeleri ihtiva eden tenkitli bir neşri 1934 ve 1956'da iki cilt hâlinde, Prag'da neşredilmiştir¹; benim neşrimin bir cildine dayanan bir türkçe tercümesini Necati Lugal, 1949'da, Ankara'da neşretmiştir².

Timur-oğullarının ilim ve sanatlar ile alâkası cetlerininkinden daha fazla idi. Timur'un oğlu ve halefi Şahruh'un uzun saltanatı devrinde, ikamet yeri olan Herat'ta mühim bir hars merkezi teşekkül etti. Zevcesi Gevherşâd Herat'ı muhteşem binalar ile süslerken, oğulları meşhur hey'et alimi Uluğ Beg ile bu devirde Farsça şiiri en iyi bilenlerden biri olan Baysungur cehitlerini müspet ilimler ile edebiyatın gelişmesine hasrettiler, bizzat Şahruh da babasının saltanatının son devri ile kendi saltanatını anlatan eserler elde etmeğe çalıştı. İlk iş için iki bilgin kişiyi görevlendirdi. Bunların biri Tâc al-Dîn al-Salmânî idi. Bunun hayat ve mesleği bizim için meçhul kalmaktadır. Yalnız 1397'den beri Timur'un maiyetinde, sonra Şahruh'un maiye-

¹ *Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnāma par Nizāmuddīn Şāmī. Avec des additions empruntées au Zubdatu-t-tavārih-i Bāysunğurī de Hāfīz-i Abrū*, tome II: *Texte persan du Zafarnāma*, Prague, 1937; tome III: *Introduction, commentaire, index*, Prague, 1956. Bk. PL, I, nr. 354.

² Nizamüddin Şâmî, *Zafarnāma*, Ankara, 1949.

tinde bulunduğunu, divana serbestçe girdiğini ve tanınmış bir hattat olduğunu biliyoruz. *Farā'id-i Ğiyāşīya*'da bulunan onun tarafından yazılmış iki mektup istisna edilirse¹, Tâc al-Salmânî'nin yalnız ihtimal *Şams al-ḥusn* adını taşıyan bir kitabına sahip bulunuyoruz. Hikâyesi 1404 eylülünden başlar ve 1409 martına kadar devam eder. İkisi İstanbul'da ve biri Londra'da bulunan yalnız üç el yazması vardır. Bu kitabın Farsça metnini Hans Roemer, geniş bir şekilde açıklamalar ve Almanca tercümesi ile, faksimile hâlinde neşretmiştir².

Şahruh'un Şâmî'nin *Zafer-nâma*'sinin nihayet bulduğu zamandan başlayarak, Timur'un hayatının sonunu yazmakla görevlendirdiği diğer şahıs Hâfiz-i Âbrû denilen 'Abd Allâh b. Luḫf Allâh b. 'Abd al-Raşîd al-Bihdâdî'nî'dir³. Onun *Zayl-i Zafer-nâma* adlı küçük eseri Tâc al-Salmânî'ninkinden tamamiyle ayrıdır, ve tam Timur'un ölümü ile sona erer⁴. Hâfiz-i Âbrû, Timur'un bilhassa sevdiği bir oyun olan şatrancın tanınmış bir oyuncusu sayıldığından, fatihin maiyetinde olarak, onun bazı seferlerine katılmıştı. Sonraları, 25 haziran 1430'da ölünceye kadar, Şahruh'un tarihçisi oldu. Hâfiz-i Âbrû daha sonra Şahruh'un saltanatının ilk dokuz yılının (1405—1413) bir tarihini yazmıştır ki, India Office'deki bir yazmada (nr. 173) muhafaza edilmektedir. 817 (1414/1415)'de Şahruh'un emri ile *Masâlik al-mamâlik va şuar al-aḳâlîm* adlı ihtimal al-Balḫî'nin kitabının yeniden tertip edilmiş şekillerinden biri olan Arapça bir eserin genişletilerek meydana getirilmiş bir Farsça şeklini hazırlamağa başladı. Bu eserin muhtelif kütüphanelerde bir çok yazmaları vardır; bu durum oldukça gariptir, çünkü başka eserlerinin yazmaları oldukça nâdirdir. Fakat bu yazmaların hiç biri bütün dünyanın tasvirini ihtiva etmez. O

¹ Paris, Millî kütüphane, Supplément Persan 1825, yrk. 65b—66b (= Aya-sofya 4155, yrk. 23b—24a = 'Abd al-Ḥusayn Navâ'î, *Asnâd u mukâtabât-i târîḫî-yi İrân*, Tahran, 1341 ş., 429—432) ve yrk. 232b—234a (= Aya-sofya 4155, yrk. 35a—36a). Krş. F. Tauer, *Zur Korrespondenz der Muzaffariden (Isl., XXXIX, 1964, 242)*.

² *Şams al-ḥusn. Eine Chronik vom Tode Timurs bis zum Jahre 1409 von Tâĝ as-Salmânî. Persischer Text in Faksimile (HS. Lâlâ Ismâ'îl Efendi 304) ins Deutsche übertragen und kommentiert von Hans Robert Roemer, Wiesbaden, 1956. Bk. PL, I, nr. 361.*

³ Krş. F. Tauer, *Vorbericht über die Edition des Zafernâma von Niẓâm Şâmî und der wichtigsten Teile der Geschichtswerke Hâfiz-i Abrû's (ArOr, IV, 1932, 250—256)*, ve *Beiträge zur Kenntnis der Geschichtswerke Hâfiz-i Abrûs (BIO, XV, 1958, 146—148)*. Bk. PL, I, nr. 117.

⁴ *Continuation du Zafernâma de Niẓâmuddîn Şâmî par Hâfiz-i Abrû éditée d'après les manuscrits de Stamboul par Felix Tauer. ArOr, VI, 1934, 429—465.*

hâlde eserin aslında tamamiyle bitirilmemiş olduğu ileri sürülebilir. Tarih sevgisi Hâfiz-i Âbrû'nun, coğrafya zararına olarak, eserin büyük kısmını bilhassa Fârs (yazmalarda aşağı-yukarı 50 yaprak), Kirmân (aş. yk. 40 yaprak) ve hususiyetle Horasan (aş. - yk. 150 yaprak) hakkındaki tarihî istitratlara sevketti.

Bu üç eserin, yâni *Ẓafar-nâma*'nin devamı, Şahruh'un tarihi ve coğrafi eserin, müellifimizin ilk çalışmaları olup olmadığı söylenemez. *Ẓayl-i Câmi' al-tavârih-i Raşîdî* adlı Nuruosmaniye kütüphanesinde (nr. 3271) bir tek yazma hâlinde bize kadar gelen küçük bir eserin bunlardan önce yazılmış olması muhtemeldir. Eserin mukaddimesinde Hâfiz-i Âbrû'nun adı yoktur, fakat eserin onun kaleminden çıktığı şüphesizdir. Burada son iki ilhanın, Olcaytu ile Abû Sa'îd'in saltanatları, yâni 1304 yılından 1336 yılına kadar olan vak'alar anlatılır. İlk kısım, Olcaytu tarihi, Abu'l-Ķâsim al-Ķâşânî'nin *Târih-i Olcaytu*'sunun¹ muhtasarından başka bir şey değildir. XIV. yüzyılın ilk yarısına ait olan çok eski bir yazması Ayasofya kütüphanesinde (nr. 3019/3) bulunmaktadır; ihtimal bundan istinsah edilmiş olan bir başka yazması Paris Millî Kütüphanesinde (Supplément Persan 1419) bulunuyor. Hâfiz-i Âbrû'nun anılan eserinin ikinci kısmının kaynakları bizim için meçhuldür.

Hâfiz-i Âbrû, yukarıda anılan coğrafi eseri hazırlamakla görevlendirildiği sırada, büyük bir eser, söylemek caiz ise, bir tarih kütüphanesi meydana getirmekle de görevlendirildi. Bunun içine girecek olan kısımlar Bal'amî tarafından Farsçaya tercüme edilen Tabarî'nin vekayinamesi, Raşîd al-Dîn'in *Câmi' al-tavârih*'i ve Şâmî'nin *Ẓafar-nâma*'si idi. Hâfiz-i Âbrû bu esaslı üç eser arasındaki boşlukları doldurmak ve 1416 yılına kadar bunlara bir zeyil yazmak görevini de üzerine aldı. Bu teşebbüsün sonucu muhtevası aşağıda gösterilmiş olan *Macmû'a*'dır :

1- Giriş, bütün eserin fihristini, eserin meydana gelmesi hakkında bir kaydı ve tarih ile tarihçilik hakkında bir risaleyi ihtiva eder.

2- *Târih-i Tabarî*'nin Bal'amî tercümesi.

3- Bir *Ẓayl-i Târih-i Tabarî*, Hâfiz-i Âbrû tarafından yazılmış olup, al-Muktadir'den al-Mu'taşim'e kadar Abbasî halifeleri tarihinden bahistir.

¹ PL, I, nr. 342.

- 4- *Cāmi' al-tavārih-i Raşîdî*.
- 5- Hâfîz-i Âbrû'nun Kert'ler tarihi.
- 6- Togaytimur, Emîr Velî, Serbedarlar ve Emîr Argunşah hakkında Hâfîz-i Âbrû tarafından yazılmış olan dört kısa risale.
- 7- 1306—1399 yılları vak'alarını anlatan ve Hâfîz-i Âbrû tarafından yazılmış olan *Cāmi' al-tavārih* zeyli.
- 8- Hâfîz-i Âbrû'nun Muzafferîler tarihi.
- 9- Nizâm al-Dîn Şâmî'nin *Zafar-nâma*'si.
- 10- Hâfîz-i Âbrû'nun *Zayl-i Zafar-nâma*'si.
- 11- Mayıs 1416 (Rebî II 819)'ya kadar Şahruh tarihi.

Elhasıl yukarıda anılmış olan üç büyük kitap, yâni Bal'amî, Raşîd al-Dîn ve Şâmî'nin eserleri müstesna, geri kalan bütün kısımlar bizzat Hâfîz-i Âbrû'dan gelmektedir. Yazar burada bulmuş olduğu ve o zaman mevcut olan kaynaklardan istifade etmiştir. Bu eserin bizce mâlûm olan daha eski eserler ile bağılı kolayca ispat edilebilir. Bu en başta Kert'ler tarihi için mümkündür; bunun ilk dörtte üçü Sayf b. Muhammed-i Haravî'nin Hindistan'da basılmış olan *Harât-nâma*'sinin¹ bir ihtisarından başka bir şey değildir. Yalnız bir yazmaya istinat edilerek hazırlanmış olan bu metni, bazan Hâfîz-i Âbrû'nun ihtisarı ile karşılaştırarak, tashih etmek kabildir. Muzafferîler tarihinin ilk üçte ikisi, Mu'ın al-Dîn Yazdî'nin yarısı Sa'îd Nafîsî tarafından Tahran'da 1326 ş.'de bastırılmış olan *Mavâhib-i ilâhî* adlı Şah Şucâ'nın saltanatının² tantanalı bir üslûp ile yazılmış tarihinin sadeleştirilmiş şeklidir. *Zafar-nâma*'nin zeyli daha önce anılmış olan küçük eserin bir nüshasından başka bir şey değildir. *Cāmi' al-tavārih*'in zeylinde son iki ilhan Olcaytu ve Abû Sa'îd'in saltanatları tarihi bahsetmiş olduğum *Zayl-i Cāmi' al-tavārih*'in hulâsasıdır. Celâ'irilerden Sultan Üveys için Abû Bakr al-Ķuţbî al-Aharî tarafından yazılmış olan ve yalnız noksan bir el yazması Leyden'de bulunan —J. B. van Loon Sultan Üveys tarihini, 1954'te, buna istinat ederek, yayınlamış ve tercüme etmiştir — küçük bir umûmî tarih müstesna, Hâfîz-i Âbrû tarafından yazılmış olan öteki kısımların kaynaklarını bilmiyoruz. Bunların çoğu şifahî an'aneden veya bilhassa Şahruh tarihinde yapılan araştırmalardan gelmiş olmalıdır. Hâfîz-i Âbrû *Macmû'a-*

¹ *The Ta'rîkh-Nâma-i-Harât of Sayf ibn Muhammed ibn Ya'qûb al-Harawî edited with introduction by Muhammed Zubayr aş-Siddîqî, Calcutta, 1944.*

² *PL*, I, nr. 351.

nın bazı kısımlarını daha önce coğrafi eseri için –veya bilakis– hazırlamıştı. Fars veya Kirmân tarihi, kelime kelime veya bazı teferruat ilâve edilmiş olarak, burada bulunmaktadır. Şahruh'un tarihinden bahseden kısım umûmiyetle daha önce zikredilmiş olan Şahruh tarihinin, daha sonraki üç yılın vak'aları ilâve edilmiş olarak, başka bir nüshasından ibarettir. Coğrafi eserde Horasan tarihi kısmı kısmen aynı malzemeyi ele almaktadır.

Macmû'a'nın yalnız iki tam el yazması nüshası vardır: Bağdad Köşkü Kütüphanesi (nr. 282) –bu bizzat Şahruh'un kütüphanesinden gelen fevkalâde serlevhalar ve 20 tezhip ile süslü bir nüshadır– ve Damad İbrahim Paşa kütüphanesi (nr. 919), doğrudan doğruya birinciden istinsah edilmiş bir nüsha. *Macmû'a*'nın az veya çok büyük bazı kısımları İstanbul, Paris ve Viyana'da bulunmaktadır. Khanbaba Bayani *Macmû'a*'daki *Câmi' al-tavârih* zeylini, maalesef İstanbul yazmalarından istifade etmeden, umûmiyetle Bağdad Köşkü yazmasından bazı kısımlarını oldukça hata ve noksanlarla ihtiva eden sathî bir şekilde istinsah edilmiş bir nüsha olan bir Paris yazmasına istinat ederek neşretmiştir. *Zayl*'in Khanbaba Bayani tarafından yapılmış olan Fransızcaya tercümesi (Paris, 1936) de çok tashihe muhtaçtır¹. Toğaytimur, Emîr Velî, Serbedarlar ve Emîr Argunşah ile Kert'ler tarihinin sonu tarafımdan neşredilmiştir².

Hâfîz-i Âbrû'nun tarih sahasındaki ikinci büyük teşebbüsü *Macmû' al-tavârih* adını taşır. Bu eser Âdem'den 1427 yılına kadar gelen ve dört *arbâ'* (çeyrek)'a bölünmüş olan büyük bir umûmî tarihtir. İlk *rub'*da eski peygamberler, kadîm İran efsaneleri, ikinci *rub'*da Peygamber'in hayatı ve Bağdad'ın Hulagu tarafından zaptına kadar halifeler tarihi, üçüncü *rub'*da Selçuklular ve Moğullar devrine kadar İran tarihi ele alınır; şehzade Baysungur'a ithaf edilmiş olan ve bundan dolayı ayrıca *Zubdat al-tavârih-i Bâysungurî* adını taşıyan dör-

¹ *Zayl-i Câmi' al-tavârih-i Raşidî ta'lîf-i ... Hâfîz-i Abrû. Baḡ-ı nuḡustîn bâ muḡaddîma u ḡavâḡî u ta'likât-i Duktür Ḥân Bâbâ B. yânî, Tahran, 1317 ş. — Le Zayl-i Ğâmi'u-t-tavârih-i Raşidî de Hâfîz-i Abrû et son édition par K. Bayani adlı olup, ArOr, XX, 1952, 39—52; XXI, 1953, 206—217; XXII, 1954, 88—98, 531—543; XXIII, 1955, 55, 99—108'de neşredilen bir dizi makalelerim bunların düzeltilmesini ihtiva eder. — Hâfîz-i Abrû, *Chronique des Rois Mongols en Iran, traduite* par K. Bayani, Paris, 1936.*

² *Cinq opuscules de Hâfîz-i Abrû concernant l'histoire de l'Iran au temps de Tamerlan, Prague, 1959.*

düncü *rub*'da iki kısım bulunur. İlk kısım 1336 yıllarından –bu yıl Timur'un muhtemel doğum yılıdır– Timur'un 1405'te ölümüne kadar İran ve Türkistan tarihini, ikincisi 1427 yılına kadar Şahruh'un tarihini anlatır. İlk üç *rub*, birinci *rub*'un başlangıcında bulunan giriş sözleri ve üçünün sonundaki son iki ilhanın saltanatı istisna edilirse, asılları çok iyi bilinen kaynaklara istinat ettiğiinden, büyük bir öneme malik değildir. Dördüncü cilt (*rub*) –*Macmū'a*'nın bazı kısımlarında görmüş olduğumuz gibi– müellifin çalışma tarzının çok ilgi verici bir misalidir. Dördüncü *rub*'un ilk yarısı, şurada burada tashih edilmiş ve bazan oldukça uzun ilâveleri bulunan *Macmū'a*'nın anılan yıllardan bahseden bazı nüshaları bir araya getirilmiş Nizâm al-Dîn Şâmî'nin *Zâfar-nâma*'sinin bir nüshasından başka bir şey değildir. Bütün bu bahisler vekayinameciler tarzında bahis konusu olan yıllara dağıtılmıştır¹. İkinci kısım Şahruh tarihinin daha sonraki onbir yıl ilâve edilmiş yeni bir yazılışından ibarettir. Dördüncü *rub*'un şimdi dört yazması bilinmektedir: İstanbul'da Fatih 4371/1 ve Topkapı Sarayı 1659 (yanlış ciltlenmiş); Tahran'da Kitâbhâna-yi Malik'de iki nüsha. Bunların üç tanesi Şahruh'un zamanında yazılmıştır.

Şahruh'un saltanatının ilk yıllarından gelen ve bilhassa Timur devri tarihinin kaynağı olarak önemli olan bir başka umûmî vekayiname Mu'în al-Dîn Naşanzî'nin eseridir; bu kitap aynı zamanda bir tarih kitabının yazarının hamisine nasıl bağlı olduğunu çok dikkate değer bir şekilde göstermektedir. Timur'un torunu Ömer Şeyh Bahadur'un oğlu ve İrâk-i 'Acam ile Fars valisi emîrzâde İskender 1413'te Şahruh'a karşı isyan etti; Şahruh 1414 yazında onu mağlup ederek, gözlerine mil çektirdi. Daha önce İskender'in maiyetinde bulunan Mu'în al-Dîn 1413 veya 1414'te galiba daha o zamanki şeklinde *Muntaḥab al-tavâriḥ* (-i *Mu'îni*) adını taşıyan tarihî eserini bu şehzâdeye ithaf etmişti. Şehzâdenin düşüşünden sonra, şehzâde İskender'i müsait bir tarzda ve Şahruh'u bilâkis müsait olmayan bir tarzda tasvir eden bütün parçaları hemen çıkarıp veya değiştirip, onu ıslah etmekte acele etti ve bu ikinci şekli 1414'te Şahruh'a ithaf eyledi. Yazarının adının bulunmasından önce Bartold'un "Anonim İskandar" dediği ve L. Zimin'in şehzâde Ömer Şayh'in Moğulistan'da

¹ Ben *Analyse des matières de la première moitié du Zubdatu-t-tavâriḥ de Hâfiẓ-i Abrû* (*Charisteria Orientalia*, Prague, 1956)'da bunun hakkında bilgi verdim.

yaptığı savaşlar hakkındaki bir parçasının Fransızcaya tercümesini¹ yayınladığı kitap budur. J. Aubin bu vekayinamenin en mühim kısmını bastırmıştır².

Şahruh'un saltanatının son yıllarında veya ölümünden sonraki ilk yıllarda tarihî başka dört eser yazılmıştır. Dünyanın yaratılışından 845 (= 1441) yılına kadar mühim tarihî vak'aları ve hâl tercümelerini –bilhassa *vafayât*'ı– kısa kayıtlar hâlinde, tarih sırası ile, bize *Mucmal-i Faşîhî* adı ile veren eser her şeyden önce bir tarihçi muhtırasıdır. Yazarı Şahruh ve Baysungur'a maliye vekilliği vazifesini yapmış olan Faşîh al-Dîn Ahmed b. Calâl al-Dîn Muhammed olup, kendisine Faşîh-i Hâfî denilir³. Bu dört tarihî eserin ikincisi rivâyetleri dünyanın yaratılışından Timur'un ölümüne kadar giden Muhammed b. Fazl Allâh al-Müsav'nin bazen yanlış olarak, *Aşahh al-tavârih* de denilen *Târîh-i hayrât*'ıdır. Mevcut üç yazmasının biri İstanbul'da Turhan Hadice Sultan kütüphanesinde (nr. 224) bulunmaktadır⁴. Başkaca bilinmeyen bir yazar olan Ca'far b. Muhammed al-Husaynî'nin vekayinamesi Şahruh'un ölümünden hemen sonra, 1427 ve 1452 yılları arasında meydana gelmiştir. Kitabın adı *Târîh-i anbiyâ' u mulûk*'tur. Son sahifelerinde Şahruh hakkında ve Baysungur'un oğlu Muhammed hakkında mühim nakiller ihtiva eder⁵. Dördüncü eser, Hasan b. Şihâb-i Yazdî'nin şehzâde Baysungur'un oğlu Abu'l-Muzaffer Muhammed için, 855—857 (1451—1453)'de telif etmiş olduğu *Câmi' al-tavârih-i Hasani*'dir. Bu kitap bilhassa ehemmiyetlidir. Çünkü Afzal al-Dîn Ahmed b. Hâmid-i Kirmânî'nin, yeniden te'sis edilmiş şekli Mahdî Bayânî tarafından neşredilmiş olan *Badâyi' al-azmân fi vakâyi' Kirmân* adlı XIII. asra âit Kirman Selçukluları

¹ *Les exploits d'Émirzâde 'Omar Cheikh fils de Timour à Kachgar, en Ferghana et en Mongolie* (RMM, XXVIII, 1914, 244—258).

² *Muntaḥab al-tavârih-i Mu'inî mansûb ba Mu'in al-Dîn Naṭanzî, ba taşîh-i Jean Aubin, Tahran 1336 ş. Bk. PL, I, s. 1234.*

³ *PL, I, nr. 120. Mujmal'in Maḥmûd Farruḥ tarafından hazırlanmış olan baskısı son zamanlarda, 1339 — 1340 ş.'de, üç cilt halinde, Meşhed'de yayınlamıştır.*

⁴ *PL, I, nr. 118.*

⁵ *PL, I, nr. 116 ve s. 1234—5.* Bu metin 1936'da Rusça bir tercüme ile, V. V. Bartold (*Novy istočnik po istorii Timuridov, Zapiski Instituta vostokovedeniya, V, 1936, 5—42*) tarafından neşredilmişti; aynı senede W. Hinz tarafından (*ZDMG, XC, 1936, 373—398*) Almancaya çevrilmişti.

tarihinin metnini kelime kelime, tam olarak, ihtiva eder¹. *Câmi' al-tavârih-i Hasanî* üstelik son bahislerinde yazarının çağdaş olduğu hâdiselere dair muhtelif teferruatı ihtiva eder.

Herat Şahruh'un zamanında biricik edebî merkez değildi. İmparatorluğun muhtelif eyaletlerinde valilik mevkiini işgal eden diğer Timurlular idaresinde az veya çok önemli başka merkezler teşekkül etti. Semerkant'ta, Şahruh'un oğlu değerli hey'et âlimi Uluğ Bey'in etrafında, bu şehzâdenin inşa ettirdiği rasadhanede çalışan ve, onun işbirliği ile, meşhur Zic-i Ulug Beg'i, şarkın son mühim hey'et eserini telif eden hey'etçi ve riyaziyecilerden müteşekkil bir âlimler zümresi toplandı. İhtimal Ulug Bey ile işbirliği halinde veya onun emri ile kaleme alınmış olan *Ulus-i arba'a-i Cingizî*'nin tarihî hususiyeti vardır. Bu eserin aslı elimizde değildir, fakat yazarları bundan istifade etmiş olan muahhar bir çok eserler sâyesinde muhtevası bizce oldukça bilinmektedir². *Mu'izz al-ansâb fi şacarat al-ansâb* adını taşıyan ve 830 (= 1427/1428)'de Şahruh'un emri ile telif edilmiş olan Cengiz Han ailesinin ve Timur'un nesep şeceresi benzer bir mâhiyettir³. Gerçekte bu eser Raşîd al-Dîn'in *Câmi' al-tavârih*'inde bulunan nesep şeceresinin yeniden işlenmesi ve devamıdır⁴.

Şahruh'un ikinci oğlu şehzade İbrahim Sultan, 1415—1435 yıllarında Fars valisi iken, bunun yanında üslûbunun zerafeti ile tanınmış olan Mavlânâ Şaraf al-Dîn Yazdî maiyeti mensuplarından biri olarak bulunuyordu. Ulug Beg he'yet ile, şehzâde Baysungur edebiyat ile meşgul olduğu gibi, kardeşleri İbrahim'in de tarihe meyli vardı. Yazılı ve sözlü nakillere dayanarak, Timur tarihine ait pek çok malzeme topladı ve çalışmalarının sonuçlarını, bunlara güzel bir edebî şekil versin diye, Şaraf al-Dîn'e teslim etti; böylece 828 (= 1424)'te Niẓâm al-Dîn Şâmlî'nin eseri gibi *Zafar-nâma* adını alan ve fatihin bütün hayatını ve sonra da bir kaç sene imparatorluğun bazı ülkelerinde Şahruh'un rakibi olan torunu Halil Sultan'ın sal-

¹ Tahran, 1326 ş. Bk. *PL*, I, nr. 121 ve s. 1236. Bu *Câmi' al-tavârih*'in iki redaksiyonu vardır, birisinin nüshası İstanbul'da (Fatih, nr. 4307), ötekini (Abu'l-Kâsim Bâbur'a ithaf edilmiş olanın) Tahran'da (Millî kütüphane) bulunmaktadır. Krş. Jean Aubin, *Deux sayyids de Bam au XVe siècle*, Wiesbaden, 1956, s. 17 — 19.

² *PL*, I, 272.

³ *PL*, I, nr. 364.

⁴ Krş. Karl Jahn, *Study on supplementary Persian Sources for the Mongol History of Iran (Aspects of Altaic Civilisation)*, Bloomington, 1963, 198—9).

tanatının vakalarını anlatan ikinci mühim eser meydana geldi. Şaraf al-Dîn eserine temel olarak Şâmî'nin *Zafar-nâma*'sinden istifade etti, fakat muhtevaya hamisinin derlemiş olduğu malzemeden alınmış birçok teferruat ekledi. Şehzade İbrahim'in Şaraf al-Dîn ile büyük bir işbirliğinin sonucu, bir kaç yıl önce *İftitâh* veya *Muḫaddima*, hattâ bazan *Târiḫ-i Cihāngîr* denilen Mogol Türk hanlarının, Cingiz Han'ın ve ahfadının nesep şecerelerini ihtiva eden *Zafar-nâma*'nin önsözü olmuştu. İkinci *Zafar-nâma* birincisini, Nizâm al-Dîn'in Şâmî'nin eserini, itibardan düşürdü. Bunun sebebi Nizâm al-Dîn'in Timur'un tavsiyesi üzerine, Şaraf al-Dîn'in istediği gibi kullanabildiği üslûp tan-tanasını bir hudut dahilinde kullanmağa mecbur olması idi. Bundan dolayı Şaraf al-Dîn'in eseri çok tanındı, sık sık okundu ve arandı, daima yeniden istinsah edildi ve hattâ muhteşem minyatürlerle süslü birçok yazma nüshaları bize kadar geldi ve yüksek üslûpta Farsça üç tarihî eser arasında, Vassâf'ınki ve Mu'în al-Dîn Yazdî'ninki yanında, son yeri aldı. Ve bundan başka, ikinci *Zafar-nâma*, iki kardeş eser gibi, yalnız parlak bir üslûp incisi değildi. Fakat Nizâm al-Dîn Şâmî'de, Hâfiz-i Âbrû'da, Naṭanzî'de ve başkalarında boş yere arayacağımız bir çok bilgiler ihtiva ettiğinden, kaynak olarak ta büyük bir öneme sahiptir. Bu hususiyet gerçekte şair ve zarif bir şekilde ifade edilmiş mektupların ve muammaların müellifi olan ve bir tarihçinin tenkit hususiyetinden uzak bulunan Şaraf al-Dîn'den ziyade şehzade İbrahim'in meziyeti idi. Yazarın şehzade İbrahim'in ölümünden sonraki hayatı oldukça karışıktır. 1446/1447'de Irak-ı Acem valisi Baysungur'un oğlu şehzade Sultan Muhammed'in bir isyanına katıldı ve az kalsın Şahrüh'un emri ile idam edilecekti. Fakat Ulug Bey'in oğlu şehzade Abdullâtif onun af edilmesini istedi ve, hey'et üzerinde çalışmalarını için Ulug Beg'in kendisine ihtiyacı olacağı bahanesi ile, onu Semerkand'de babasının yanına gönderdi. Ancak Şahrüh'un ölümünden sonra doğduğu memlekete dönmek müsaadesini aldı ve Yazd civarında Taft'ta, 1454'te öldü. Şaraf al-Dîn'in *Zafar-nâma*'si daha XVIII. asrın ilk yarısında, Pétis de la Croix'nın tercümesi¹ ile, Batı Avrupa'da çok tanınmış idi. Farsça metin Maulawi Muhammad İlâhdâd², son zamanlarda da Muḫammed 'Abbâsî³ tarafından basılmıştır.

¹ *Histoire de Timur-Bec... traduite en françois* par Pétis de la Croix, Paris, 1723. Bk. *PL*, I, nr. 356.

² İki cilt, Kalkuta, 1885—1888.

³ Tahran'da iki cilt halinde, 1336 ş.'de. Üçüncü cilt yukarıda anılan *İftitâh*'i, açıklamaları ve fihristleri ihtiva edecektir.

Bu ikinci *Ẓafar-nāma*'nin bir çok hulâsaları vardır; bunlarda tarihî mevzular daha açık olarak görülmektedir, çünkü bunlar üslûp kalabalığından kurtarılmıştır. Bunların yalnız üçünü zikretmek istiyorum. Biri, aslı gibi şehzâde İbrahim Sultan'a ithaf edilmiş olduğu için, daha müellifinin zamanından gelmektedir¹; ikincisi XV. yüzyıl sonunda başkaca bilinmeyen Sultân Aḥmed b. Ḥānvāndşāh al-Ḥusaynî'nin kalemindendir. Bu eser Fatih Kütüphanesinin (nr. 4429) yegâne olan bir yazmasında mevcuttur². Üçüncü hulâsa XVIII. yüzyıl başlangıcında büyük Hind-Türk hükümdarı Cihangir'in emri ile müverrih Firišta'nin oğlu 'Abd al-Sattâr b. Kâsim tarafından yapılmıştır³.

Hükümdarların birbirlerini çabucak takip etmesi ve sülâlenin muhtelif azalarının idare ettikleri bir çok memleketlerin haraplığı ile, daha Şahruh'un ölümünde, Timur imparatorluğunun siyasî çöküşü başlamıştı. Bununla beraber, tarihçilik dahil, hars hayatı zayıflama duymamıştır, bilâkis bu devrin edebî gelişmesinde çok dikkate değer adlar bulmaktayız. Şahruh'un saltanatı saray kadısı ve Şahruh'un imamı Calâl al-Dîn İshâk'ın oğlu 'Abd al-Razzâk-î Samarqandî'nin gençliğini görmüştü. Babası, 25 yaşındayken, onu 'Azud al-Dîn al-İcî'nin nahve dair eserine şerhini ithaf ettiği hükümdara takdim etmişti. Siyasî bir vazife ile 1441—1444 yıllarında güney Hindistan'da bulunmuştur. Şahruh'un dördüncü halefi Sultan Ebu Said tarafından 1462'de Herat'ta Şahruh hankahına *şayḥ* tâyin edilmiş, ve 1482'de orada ölmüştür. Şahruh'un üç halefinin kısa hâkimiyetlerinden sonra, Timur'un mirasının çoğunu bir çok yıllar için birleştiren Ebu Said, muhtemel olarak, 'Abd al-Razzâk'ın hamisi olmuştur. 'Abd al-Razzâk da tarihe dair eserinin adına onun şerefine onun adı ile ilgili bir telmih koymuştur. Bu *Maṭla' al-sa'dayn va macma' al-bahrayn*'dir. Kendisi burada ilhanlı Moğul hükümdarı Ebu Said'in doğum tarihi olan 704 (= 1305)'ten Tımurlulardan Ebu Said'in ölüm tarihi olan 873 (= 1449) yılına kadar geçen vak'aları anlatır. Timur'un ölümü eseri iki kısma ayırır. Bu eser yalnız 1427'den itibaren bir kaynak kıymetini haizdir. Zira bütün evvelki kısım birinci cildinin sonunda Şaraf al-Dîn Yazdî'nin *Ẓafar-nāma*'sinden alınarak

¹ PL, I, s. 287 — 288.

² PL, I, nr. 357.

³ PL, I, s. 287.

artırılmış halde, Hâfiz-i Âbrû'nun cihan tarihinin üçüncü *rub*^ounun sonu ile dördüncü *rub*^ounun bir hulâsasından ibarettir. Yazmalarının oldukça çok olan miktarına bakılarak, 'Abd al-Razzâk'ın eserinin çok rağbet gördüğü düşünülebilir; bu da Hâfiz-i Âbrû vekayinamesi için şüphesiz alakanın kaybolması vakiasına sebep olmuştur¹.

Timurlular devrinin sonuna doğru Timur'un oğlu Ömer Bahadır'un torunu olan Hüseyin-i Baykara, 1470/1471'de Herat'ı zaptedince, burası bir defa daha bir edebiyat merkezi oldu. Bu zamanda edebiyatın diğer bir hamisi âlim emîr ve şair Ali Şir Nevaî idi; bunun eserleri umûmiyetle Doğu Türkçesi ile yazılmıştır, fakat kendisi Farsça yazan mütebahhirlere de himayesine almıştı. Bu devir ve Ali Şir'in himayesi İran tarihçiliğine nevilerdeki diğer eski eserleri gölgeye düşüren ve XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar, İranlılar için eski tarihlerinin yegâne bilgi kaynağı hâline gelen iki büyük umûmî tarih kazandırmıştır.

Bunlar umûmiyetle Mîrhvând adı ile tanınan Muhammed b. Hvândşâh b. Maḥmūd ile bunun anne tarafından torunu Hvândmîr denilen Giyâş al-Dîn b. Humâm al-Dîn Muhammed'in vekayinameleridir. Asılları bir Buhara seyyid ailesinden geliyordu, Mîrhvând'ın babası buradan Belh'e göçmüştü. Oğlu hayatının çoğunu Herat'ta geçirdi ve 1498'de burada öldü. *Ravzat al-şafâ' fî sirat al-anbiyâ' va 'l-mulûk va 'l-hulafâ'* adını taşıyan vekayinamesi yedi büyük cilde bölünmüştür; Sultan Hüseyin ile oğullarından bahseden 7. cilt ancak Mîrhvând'ın ölümünden sonra, muhtemel olarak, torunu Hvândmîr tarafından tamamlanmıştı. Diğer ciltler daha eski vekayinamelere, Hâfiz-i Âbrû, Şaraf al-Dîn ve 'Abd al-Razzâk-i Samarkandî'ye istinat ettiğinden, yalnız son iki cildin bir kaynak değeri vardır; fakat bazan bilinmeyen başka kaynaklardan gelen kayıtlara da tesadüf olunur². 904 (= 1498/1499) yıllarında, bu sıralarda yirmi yaşla-

¹ Şahrüh tarafından Çin'e gönderilmiş bir elçi olan Giyâş al-Dîn Nakkkâş'ın seyahatinden bahseden bir parçanın — asıl metni Muhammed Şafî'in bastırduğu bir *Hikâye Hâfiz-i Âbrû*'dan alınmıştır — müteaddit basma ve tercümeleri istisna edilirse (bk. *PL*, I, nr. 363), ikinci cildin Farsça metnini 1933'ten itibaren Muhammed Şafî' Lahur'da, *Oriental College Magazine*'de, neşretmiştir; bu kısmın Fransızca bir tercümesi, çok geniş açıklamalar ile, 1843'te E. Quatremère (*Notice de l'ouvrage qui a pour titre Matla-assaadein. . . , Notices et extraits*, XIV, 19 — 304) tarafından yayınlanmıştır.

² *Ravzat al-şafâ'* bir çok defalar taşbasması ile ve son zamanlarda da Tah-

rında olan H̱vāndmīr'i¹ meziyetlerini tantanalı bir üslûp ile yazılmış bir nevi hal tercümesi olan *Makārim al-aḥlāk*'ında öğdüğü emīr Ali Şīr Nevaī yetiştirdi ve zengin kütüphanesini onun istifadesine verdi. Ali Şīr'in ölümünden sonra H̱vāndmīr son Herat timurlu hükümdarı Hüseyin-i Baykara'nın oğlu Bediüzzaman'ın hizmetine girdi. 1528'de, çağdaşlarından bir çok edebiyatçılar gibi, H̱vāndmīr de Babur'un ve oğlu Hümayun'un yanında çalışmalarına bir ilgi aramak için, Hindistan'a göç etti. 1534 ve 1536 yılları arasında ölümüne kadar Hümayun'un hizmetinde kaldı ve onun hükümranlığına dair *Humāyūn-nāma* isminde bir kitap telif etti². H̱vāndmīr yegâne eseri büyük vekayināmesi olan büyük babasından daha verimli bir yazardı. Onun muhtevası tarih olan dört eserine sahibiz. En eskisi XV. yüzyılın son on yılında yazılmış olan ve şöhretli hükümdarlar ile bilginlerin meşhur hareketleri ile sözlerini, tarih sırası ile, nakleden *Ma'āşir al-mulūk*'tur. 1500'de yazılmış ve emīr Ali Şīr'e ithaf edilmiş olan ikincisi *Ḥulāṣat al-aḥbār fī bayān aḥvāl al-aḥyār* adlı olup, 1471 yılına kadar devam eden kısa bir umûmî tarihtir; Herat'ın tasvirini ve tanınmış çağdaş kimseler hakkında oir hatimeyi ihtiva eder³. Üçüncüsü 915 (= 1509/1510)'te yazılmış olan *Dustūr al-vuzarā'* olup, efsanevî Aşāf b. Barḥiyā ile başlayan sultan Hüseyin'in veziri H̱vāca Macd al-Dīn al-H̱vāfī ile sona eren meşhur vezirlerin hāl tercümeleri dergisidir⁴. H̱vāndmīr bunun için daha eski benzer iki dergiden, 1325'te yazılmış olan Naşīr al-Dīn Munşī-i Kirmān'nin *Nasā'im al-aḥbār min laṭā'im al-aḥbār*'ından ve 883 (= 1478/1479)'te yazılmış olan Sayf al-Dīn Hācī b. Nizām al-'Uḳaylī'nin *Aṣār al-vuzarā'*'sından istifade etmiştir⁵. H̱vāndmīr'in dördüncü tarihî eseri daha çok

ran'da matbaa harfleri ile (1338—1340 ş.'de, 'Abbās Parvīz'in önsözü ile) basılmıştır. Bazı kısımlarının bir çok basma ve tercümeleri vardır. Bk. *PL*, I, nr. 123.

¹ *PL*, I, nr. 125.

² *PL*, I, nr. 700 ve s. 1313.

³ *Ḥulāṣat al-aḥbār*'dan yalnız bazı parçalar basılmıştır. Bk. *PL*, I, s. 103—104 ve bir de *Faṣlī az Ḥulāṣat al-aḥbār*, ba ihtimām-i Muḥammad Şafī' (*OCM*, XXIV/1 (1947/8), 18 — 26); *Faṣlī az Ḥulāṣat al-aḥbār (dar binā-i Şahr-i Harāt u lavāḥik-i ān)*, ba ihtimām Sarvar Güyā İ'timādī (*Āriyānā*, III (1323—4 ş.), 152 — 162; 240 — 253; 373 — 382, 304 — 313, 619 — 640).

⁴ *Dustūr al-vuzarā'*, 1317 ş.'de, Tahran'da Sa'īd Nafīsī tarafından neşredilmiştir.

⁵ Bu iki kitap Mīr Calāl-ad-Dīn Ḥusaynī-i Urmavī tarafından Tahran'da basılmıştır, birincisi 1338 ş.'de, ikincisi 1337 ş.'de.

tanınmıştır. Bu dedesinin *Ravzat al-şafâ*'sı kadar hacimli olup, *Ḥabîb al-siyar fî aḥbâr afrâd al-başar* adını taşıyan, 1524 yılına kadar devam eden ve son bahislerinde Şah İsmail'in tarihini anlatan büyük umûmî tarihidir¹. İki büyük vekayinâme *Ravzat al-şafâ*' ve *Ḥabîb al-siyar* coğrafi birer toplu bakış ile sona erer.

Diğer iki tarihçi, Timurlular idaresinin sonuna doğru, ihtimal Herat'ta çalışmışlardır. Abu'l-Ḥusayn-i Tabarî adlı olan biri islâmiyetten önceki İran tarihi olan ve eski dört İran sülâlesinden bahseden dört bölüme ayrılmış bulunan *Mafâtîḥ al-'acâm*'i yazmıştır². Mahir bir şair ve üslûpçu olan Mu'ın al-Dîn Muhammed Zamaçî-i İsfizârî 1492'de, sultan Hüseyin-i Baykara için, *Ravzât al-cannât fî avşâf madînat Harât* adı ile Herat şehrinin bir tasvir ve tarihini yazmıştır³. Timur'un Otrar'da öldüğü sırada İbn Mu'ın denilen Abarkuhlu Ḥusrav b. 'Abîd *Firdavs al-tavâriḥ* adlı umûmî tarihini ikmal etmiştir. İbn Mu'ın'ın Timur ile ne gibi bir münasebeti olduğu bilinmemektedir. Kitapta yaratılıştan Timur'un İran'ı istilâsına kadar, mücmel bir cihan tarihi anlatılır, buna devlet adamları, âlimler ve şairler hakkında kısa hâl tercümeleri ilâve edilir⁴. Aynı şekilde 1420'de bazı yazmalarda Ḥamd Allâh Mustavfî-i Kazvî'nin *Târîḥ-i guzîda*'sine eklenmiş bulunan bir Muzafferîler tarihi yazan Maḥmûd-i Kutubî'nin sülâle ile ne gibi bir ilgisi bulunduğunu bilemiyoruz⁵. XV. yüzyılın ilk yarısında hakkında başkaca hiç bir şey bilmediğimiz Aḥmed b. Muhammed Mu'ın al-Fuḳarâ' *Târîḥ-i Mullâ-zâda* denilen küçük bir kitap yazmıştır; burada mezarı Buhara'da bulunan şahsiyetlerden bahsedilir⁶. Bir yüzyıl sonra, 925=1519'da, telif edilen *Tazkirat*

¹ *Ḥabîb al-siyar*'in ve kısımlarının da bir çok basma ve tercümeleri vardır. Bk. *PL*, I, s. 106 — 108. Yeniden Calâl al-Dîn Humâ'î mukaddimesile, dört cilt halinde, Tahran'da 1333 ş.'de, basılmıştır.

² *PL*, I, nr. 325.

³ *PL*, I, nr. 468. Bu mühim eserin metni Sayyid Muhammed Kâzîm İmâm tarafından, iki cilt halinde, Tahran'da 1338 ş.'de basılmıştır. Bazı parçalar Barbier de Meynard tarafından (*JA*, 5. seri, XVI, 1860, 461—520; XVII, 1861, 1438—457, 473—522; XX 1862, 268—319) Fransızcaya tercüme edilmiştir.

⁴ *PL*, I, nr. 114 ve s. 1234.

⁵ *PL*, I, nr. 352. Bu eserin bir faksimilesi, kısa bir tercüme ile birlikte, E. G. Browne'un *Târîḥ-i guzîda* neşrinde (Leyden and London, 1910) bulunmaktadır. Farsça metnin yeni bir basması Tahran'da 1335 ş.'de yayınlanmıştır.

⁶ *PL*, I, nr. 1272. Kitap 1322 (= 1904)'de Buhara'da ve yeniden Aḥmed Gulçîn-i Ma'ânî tarafından Tahran'da, 1339 ş.'de basılmıştır.

al-avliyā”yi Mihrābī-i Kirmānī *Mazārāt-i Kirmān*’da Timurlular zamanlarına dair kıymetli mâlûmat vardır¹.

Timurlular hâkimiyeti sahasının dışında, Gilân hâkimleri sarayında, Zahr al-Dîn Mar’aşî bir Gilân ve Deylemistan tarihi ve başka bir kitapta da Tabaristan, Rûyan ve Mazendran tarihi yazmıştır². XV. yüzyılın ilk yıllarında iktidarı Diyarbekir’den, Timurlular aleyhine olarak, Azerbaycan ve İran’a uzanan Akkoyunlu sülâlesinin tarihini, 1470’e doğru Abû Bakr-i Tîhrânî tarafından kaleme alınmış olan *Kitâb-i Diyârbakriya*’de anlatılmıştır³. Al-Amîn mahlaslı Fazl Allâh b. Rûzbihân al-İşfahânî bir müddet bu hanedanın ve sonra Türkistan’dan Timurlular hâkimiyetini kaldıran Özbek hanı Muhammed Şeybanî’nin hizmetinde bulundu; bu müellif başkaları arasında XV. yüzyılın sonunda *Târîh-i ‘âlam-ârâ-yi Amîni* adlı bir Akkoyunlu hanedanı tarihi ve 1530’da da Muhammed Şeybanî’nin 1508’de Kazaklara karşı üçüncü seferinin tasvirini ihtiva eden *Mihmân-nâma-yi Buḥārâ*’yı yazdı⁴.

Bu devrin iki büyük şahsiyeti, bizzat fatihin kendisi ile oğlu Şahruh, İran Timurlu imparatorluğunun düşmesinden sonra, şiir ile de öğülmüşlerdi. Son İran klasik şairi ‘Abd al-Rahmân-i Câmî’nin yeğeni Hâtîfî mahlaslı ‘Abd Allâh-i Câmî, Şah İsmail zamanında, *Ḥamsa*’sinde an’anavî *İskandar-nâma*’nin yerini almak üzere, *Timûr-nâma* veya *Zafar-nâma-i Timûri* adlı Timur’un hayatı hakkında büyük bir destanî manzume telif etmiştir. Bu suretle Taragay’ın oğlu Büyük İskender ile aynı şan ve şeref derecesine yükselmiş oldu⁵. Şiirde mahlası Kâsimî olan Muhammed Kâsim-i Cunâbâdî oğlunun haya-

¹ 1330 ş.’de Ḥusayn Kûhl-i Kirmānî tarafından (Tahrân’da?) neşredilmiştir.

² *PL*, I, nr. 479. ve nr. 481. İlk kitabı H. L. Rabino Reşt şehrinde, 1330 (= 1922)’de, ikincisini 1850’de Petersburg’da Bernhard Dorn (*Sehireddin’s Geschichte von Tabaristan, Rujan und Masanderan, Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres*, I) bastırmıştır.

³ 1962 ve 1964’de Necati Lugal ve Faruk Sümer tarafından (Abû Bakr-i Tîhrânî, *Kitâb-i Diyârbakriyya, Ak-Koyunlular tarihi*), iki cilt hâlinde, Ankara’da neşredilmiştir.

⁴ *PL*, I, nr. 370 ve 499. *Târîh-i ‘âlamârâ-yi Amîni*’nin kısaltılmış ve açıklamalı bir tercümesi V. Minorski tarafından 1957’de Londra’da *Persia in A. D. 1478—1490* adı ile neşredildi, *Mihmân-nâma-yi Buḥārâ*’nın Farsça metni Minûcihr Sitûda tarafından Tahrân’da, 1341 ş.’de neşredilmiştir.

⁵ *PL*, I, nr. 358. Hâtîfî’nin *Timûr-nâma*’si Hindistan’da üç defa, 1869, 1896’da Laknav’da, 1958’de Madras’ta taş basması ile yayınlanmıştır.

tını şiir ile anlattı. Tabiidir ki, bu şairler mecazlı dili ve balâgat süslerini dar bir gerçeğe tercih etmişlerdir¹. Daha Hâtîfî'nin *Tîmûr-nâma*'sinin malzemesi tarihî Timur'un menkıbevi Timur'a geçişini teşkil eder. Menkıbenin böyle bir şahsı mevzu olarak almasında şaşılacak bir şey yoktur. XVII. yüzyılda, Hindistan'da, bir intihal yardımı ile, Timur'u yazar hâline getirmek için bir teşebbüs bile yapılmıştır. Fakat bu Hind-Türk İmparatorluğu devrine ait bir teşebbüs olduğundan, mevzuumuzun hududunun dışında kalmaktadır².

Buraya kadar sayılan eserlerin hemen hepsi bir sülâlenin hâkim olan veya ileri gelen bir şahsının istek veya emri ile yazılmıştır, yahut ta bunlara ithaf edilmiştir. Bundan dolayı dikkat nazarına alınması gereken iddialı hususiyetler meydana geleceği bedihîdir. Yazarı bu taahütlerin dışında bulunan yegâne eser '*Acâ'ib al-makdûr fî navâ'ib Tîmûr*' Farsça değil, fakat Arapça yazılmıştır. Bu eserin yazarı Timur'un zaptedilen ülkelerin halkını Orta-Asya'ya götürmek irâdesine boyun eğmeğe mecbur olan arap İbn 'Arabşâh'tır. Son derecede tantanalı bir üslûp ve seci'li nesir ile yazılmış olan kitabı Timur'un çevresinde meydana gelen çalışmaların mukabil tarafını teşkil eder; Timur burada çok fena bir şekilde tasvir edilmiştir³.

Bütün bu eserlerin tarihçi için uygunsuz olan bir hususiyeti hepsinin yalnız siyasî vak'aları, fetihleri, iç anlaşmazlıkları ve hükümdara sadık kalan, veya ona karşı isyan eden sülâleler mensupları ile ileri gelenlerin hayatını dikkat nazarına almalarıdır. Bu eserlerde yaşayış, halkın refah veya sefaleti, orta veya aşağı sınıfların şikâyet veya arzuları, kısaca, zikirleri yazara bir tebcil veya hiç olmazsa lehte bir takdir imkânı veren haller müstesna, ictimai ve iktisadî şartlar ve bir de devletin idare tarzı hakkında çok nadir olarak bir şeyler buluyoruz.

Fakat bununla beraber doğu kaynakları bizi bu hususta tamamiyle sıkıntı içinde bırakmaz. Ahlâk ve siyasete dair eserlerin müellifleri bazan şark hükümdarlarının tebasının içinde buldukları şartlar ile ilgilenirler. Onların bu mevzuu ele alan eserleri çoğu zaman nazari ve mefkûrevileştirmeğe mütemayil ise de, türlü sınıfların ge-

¹ PL, I, nr. 362.

² PL, I, nr. 355.

³ GAL, II, 28, 29 — 30; *Suppl.*, II, 24 — 25. Bu eser de eskiden garpte J. Golius'un (1676), S. H. Manger'in (1767 - 1772) Latince ve P. Vattier'in (1658) Fransızca tercümelemleri ile tanınmış idi.

çici hayatlarını tanımak için, şurada-burada bunlardan kaynaklar olarak istifade edilebilir. Hususiyetle bizim devrimiz için ihtimal oldukça büyük bir eser, Calâl al-Dîn Zakariyâ' b. Muḥammed al-Ḳā'inî'nin 1411'de tamamlanmış ve Şahrûh'a ithaf edilmiş olan *Naşâ'ih-i Şahrûhî*'si bize bu neviden bilgiler verebilirdi¹. İktisadî, idarî ve malî şartlar hakkında daha iyi bilgileri idare ve maliye memurları için hazırlanmış olup, bu devrin en önemli ve en güç sahası sayılan maliye işlerini ele alan idare ve maliye memurları için yazılmış el kitapları vermektedir. XV. yüzyılın ilk yarısının sonuna doğru, Herat'ta, 'Alî-i Şîrâzî denilen 'Alî b. Muḥammed al-Ḳummî tarafından kaleme alınmış olan Timurlular devrine ait böyle bir el kitabı, *Şams al-siyâk* adı ile bize kadar gelmiştir. Yazar *Bahr al-siyâk* adını taşıyan kaybolmuş daha eski bir eserden istifade etmiştir; bu sonuncunun yazarı maliye idaresini çok iyi bilen bir kimse olan Şaraf al-Dîn Fazlî idi. Bu kitabın en çok alâka çeken parçası Hıvâca Şams al-Dîn Muḥammed adlı bir tacirin ticarî bir teşebbüsünün tam ve doğru bir bilânçosudur. Bu tacir Herat'ta sultanın hazinesinden bir sermaye almış ve Herat'tan, Ürgenç üzerinden geçerek, Volga üzerindeki Saray şehrine bir seyahat yapmıştır. İnci, zencefil, Hindistan cevizi, tik ve abanoz ağacı ihraç ve Çin ham ipeği, ipekli ve Rus tül ve yün kumaşları ithal etmiştir. Seyahat iki yıl devam etmiş, tacir sermayenin dört mislini kazanmış² ve bunun yarısını sultanın hazinesine vermeğe mecbur olmuştur.

Hal tercümesine dair eserlerde de ictimaf, iktisadî ve harsî şartlar hakkında bazı şeyler keşfolunabilir. Hars şartları hakkında bize bilhassa bilgi veren kaynaklar tezkirelerdir. Timurlular devrinden Devletşâh'ın çok meşhur olan umûmî tezkiresine sahibiz³. Emîr Ali Şîr Nevaî tarafından *Macâlis al-nafâ'is* adı ile kaleme alınmış olan hususî bir tezkire yalnız çağdaşlardan bahseder. Bu eser Doğu Türkçesi ile yazılmıştır, fakat itinalı ekler ile 1520'de Faḫrî b. Amîrî tarafından

¹ Bu eserin Viyana Millî Kütüphanesinde bulunan yegâne yazması (A. F. 112 (163), bk. G. F. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, nr. 1858) daha derin bir tetkike lâyıktır.

² W. Hinz'in *Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert (Die Welt des Orients, 1949, 313—340)* adlı makalesinde bu kitap hakkında teferruata ait bilgiler bulunmaktadır. Krş. W. Hinz, *Die Resâle-ye falakiyya des 'Abdollah ibn Moḥammad ibn Kiyâ al-Mâzanderânî*, Wiesbaden, 1952, mukaddime, s. 2.

³ *PL*, I, nr. 1093.

Laṭā'if-nāma adı ile Farsçaya tercüme edilmiştir¹. Şeyhlerin hal tercümeleri Cāmi 'nin *Nafahāt al-uns*'ü², Kamāl al-Dīn Ḥusayn-i Gā-zurgāhī'nin *Macālis al-‘uṣṣāk*'ı³ ve türlü mevzulara dair eser veren meşhur al-Ḥusayn Vā‘iz al-Kāşif'inin oğlu ‘Alī'nin *Raşaḥāt ‘ayn al-ḥayāt*'ı⁴ daha çok bilgi vermektedir.

En önemlileri bir tek şeyhten veya veliden bahseden hâl tercümeleridir. Bunlar daha teferruatlıdır ve, kerametlerinin mecburî olan anlatılması dışında, bu zamanlarda arzularını ancak dinî ameller gölgesinde gösterebilen ve evliyaya güvenç ile baş vuran halk ile şeyhlerin münasebetlerini de anlatır. Bunlar, Timurlular devri için, hayatının son yirmi beş yılını 1431'de öldüğü Kirman'da geçirmiş olan büyük şeyh Şāh Ni‘mat Allāh Valī'nin iki hâl tercümesidir (menakib). Bu iki risale ‘Abd al-‘Azīz b. Şirmalik Vā‘iz tarafından yazılmış menakip ile Sadīd al-Dīn Naşr Allāh Tā‘ūsī tarafından kaleme alınan, fakat kaybolan menakiptir. ‘Abd al-Razzāk-i Kirmānī 911 (=1506)'de çok teferruatlı olup, *Tazkira dar manākib-i Ḥazrat-i Şāh Ni‘mat Allāh-i Valī* adını taşıyan hâl tercümesinde bunlardan istifade etmiştir⁵.

Naklî kaynaklar dışında vesika ve mektuplar da tarihçi için çok önemlidir. Bunların Timurlular devrine ait aslî olanlarından az miktarda sahibiz. Fakat vesika ve mektupların suretlerinden meydana getirilmiş beş dergi bize kadar gelmiştir. Bu dergiler toplanırken, yukarıda anılan idare ve maliyeye dair yazmalar yazılırken takip edilen aynı gaye güdüüyordu, yani divan vazifelilerine taklit edilmeğe değer mükemmel örnekler vermek. Bu dergiler iki çeşittir. Bazıları kısa girişleri bulunan seçilmiş vesika ve mektuplar dergileridir; diğerlerinin yanında nazarî açıklamalar ve üslûba dair girişler

¹ PL, I, nr. 1094.

² PL, I, nr. 1274.

³ PL, I, nr. 1276.

⁴ PL, I, nr. 1277.

⁵ Jean Aubin, *Matériaux pour la biographie de Shah Mi‘matullah Wali Kermāni*, Tahran — Paris, 1956 adlı kitabında bu iki manakip-nameyi neşretmiştir. Aynı müsteşrik, Bamm şehrinin iki velisinin, Şāh Ni‘mat Allāh Valī'nin çağdaşı Şams al-Dīn İbrāhīm (müellifi bilinmeyen) ile bunun oğlu Tāhir al-Dīn Muḥammed (müellifi Şams al-Dīn Maḥmūd b. ‘Alī al-Cahrumī)'in hayatlarına dair hal tercümelerinin parçalarını da bastırıştır (*Maḳāmāt-i Tāhir al-Dīn Muḥammed va Şams al-Dīn İbrāhīm bā muqaddima-yi fransāvi*, *Farhang-i Īrān-zamīn*, II, 1333 ş. = 1955, 93 — 232). 21. notta Jean Aubin tarafından zikredilmiş olan kitaba da bk.

bulunur. İnşa ve bu çeşit dergiler hususunda bilhassa Hüseyin-i Baykara zamanında büyük bir ilgi duyuluyordu. Herat tarihi yazarı Mu‘ın al-Dīn-i İsfizārī'nin, *Raṣahāt* yazarının babası Hüsayn Vā'iz-i Kāşifî'nin, H̄vāca 'Abd Allāh Marvārīd'in ve şair Cāmī'nin dergileri birinci zümredendir; H̄vāndmīr'in divandaki işler hakkında teferruatlı bir el kitabı olan *Nāma-i nāmī*'si ikinci zümredendir¹.

Bu genel bakışta İran ve Mâveraünnehir'de Timur ve sülâlesine dâir tarihin çağdaş kaynakların hususiyetlerini göstermeğe, bunları aslı veya tâlî mahsuller olarak vasıflandırmaya ve, şimdiki halde yapılabileceği kadar, bunların kaynak olmak bakımından kıymetlerini belirtmeğe çalıştım. Bilhassa son otuz senede bu kaynakların oldukça büyük bir mikdarının basılmış veya tercüme edilmiş olduğunu müşahede etmek memnuniyet verici bir vakıadır², fakat hâlâ tetkike veya neşre lâyık olan diğerleri durmaktadır. Bunların bu görevi üzerine alacak kimseleri çabucak bulacağını ümit edelim.

¹ Bu dergilerden *İnşâ-yi Cāmī* doğuda bir çok defalar taş basması ile basılmıştır (Kalkuta, 1226; Laknav, 1269, 1310; Cavnpur, 1873). 'Abd Allāh Marvārīd'in *Şaraf-nāma*'sı H. R. Roemer tarafından, 1952'de, Wiesbaden'de (*Staatsschreiben der Timuridenzeit. Das Şaraf-nāma des 'Abdallāh Marwārīd in kritischer Auswertung*), açıklamalı bir Almanca tercümesi ile birlikte, faksimile hâlinde, yayınlanmıştır.

² Bk. H. R. Roemer, *Neuere Veröffentlichungen zur Geschichte Timurs und seiner Nachfolger* (CAJ, II, 219 — 232).

